

Н. Нұрәділ,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты

ЖАЗУШЫ СӘБИТ МҰҚАНОВ ЖӘНЕ ОҚЫРМАН (С. Мұқанов хаттары негізінде)

Жазушы Сәбит Мұқановтың әдебиет тарихында ғана емес, халық жүрегінде де алар орны ерекше. Әдебиет әлемінде жазушыға зерттеушілер тарапынан берілген бағалар мен пікірлер жетерлік. Алайда ұлы жазушыны тудырған халықтың берген бағасы кез-келген биік атақ-дәрежеден де асқақ тұрары даусыз. Заманы даңқын әуелеткен жазушының шығармашылығына сүйсінген халық азаматтары өз алғыстары мен пікір-ұсыныстарын хат арқылы жеткізіп отырған.

XX ғасырдағы ең көп хат алған, жазған адам бұл – әдебиетіміздің классигі Сәбит Мұқанов. Орыс классиктері өздеріне келген хаттарды өз кезінде томдарына енгізіп, жарыққа шығарып үлгерген. Ал Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасы әлде қайда мол бола тұра, томдарына енген жоқ.

Академик С. Мұқанов – өзі қатарлас ақын-жазушы, қоғам қайраткерлерінің арасында халықтан көп хат алған және сол хаттарға тие-сілі жауап қайтарған халық жазушысы.

Мұны жазушының көзі тірісінде қазақ радиосына берген сұхбатында өзі кең көсіліп әңгіме еткен. Жазушы сұхбатында хат жинау мақсатын былайша баяндайды:

«... ал, енді, біз әр уақытта үлгіні орыстан аламыз, орыс мәдениетінен аламыз. Мен ғана емес біздің бұрынғы бабалармыз – Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, одан бергі интелегенция, Спандияр Көбеев, бер жағында Сәкен Сейфуллин осылардың бәрі орыс мәдениетіне сүйеніп барып өскендер. Менде солай өстім ғой деп ойлаймын. Мынау, орысша оқи бастағаннан кейін, мен орысшаға 1922 Орынбордың Рабфагына келіп сабаққа түстім да, сосын барып орысша оқи бастадым. Алғашқы кезде нашарлау келдім, сосын жүре-жүре жетіліп кеттім. Сонда орыстан алған тәуір үлгімнің біреуі – хатқа сақ қарау. Біреуге өзің жазасың, өзіңе біреу жазады. Осылардың бәрін жинай беру. Бұл жағынан қарағанда, бұл мақтанғаным емес, қазақ жазушыларының ішінде менен көп жинақшысы болған жоқ.

Кешегі Мұхтар марқұм Әуезов қатты өкінетін еді: «мен бұрынғы хаттарымды жинаған жоқпын», - деп. Сол, кей уақытта маған қызғаныш көзбен қарау, жақсы мағынада. Маған айтатын еді: «сен қалай жинақсың» деп. Өйткені менің сол хат танығаннан бастап, содан бергі хатым біреуден өзім алам, біреуге өзім жазам, соның бәрі жиналып келе жатыр. Мақал деген халықтың тәуір ойы ғой. Қазақта мынадай мақал бар:

«Есік алды төбе болса,

ерттеулі ат төбелдей.

Ауылында қарт болса,

жазып қойған хатпен бірдей» деген. Ал

енді, осы сөздің мағынасы үлкен өзінің. Өйткені, ең алдымен хатты бірінші орынға қояды. Абайдың бір өлеңінде бар:

«Шөлдеген жан су көрсе,

Бас қоймай ма бастауға» - деген.

Орыстың мәдениеті биік, жоғары мәдениет болды да бізге үлгілі. Сондықтан соның тілін біле бастағасын, оқи бастағасын –ақ соның манағы тәуір нәрселеріне құмартып, соны оқи бастадық. Сонда байқасам, мысалы, Пушкин, Гоголь, Толстой тағы толып жатқан классиктер бар, солардың шығармалар жинағы деген болады. Біреуінікі 5 том, Біреуінікі 10 том, Біреуінікі 30 том, Біреуінікі 40 дегендей. Солар том-том болып шығып жатады да, солардың аяғына әлгі, хаттар және переписка дегенді қат-қабат хат жазысу дейміз. Солар бірнеше том болып кіреді. Ал, мына орыстың Тургенов деген жазушысын бәрімізде білеміз, жақсы көреміз, Ленин жақсы көрген кісі ол. Сол Тургеновтың революциядан бұрынғы шыққан жинағында жалғыз хаттар мен переписканың өзі 15 том болып шыққан екен. Мен соны қызығып тұрып оқитын едім. Көркем шығармаларымен қатар сол хаттарға қызығып оқитын едім. Өйткені, көркем шығармаға не сөз болса соны жаза бермейсің. Ал хатқа, өзіңнің жақын досыңа, сенетін адамыңа жазған уақытта ешкімге айтпайтын сөздерді жазып айтып жатасың. Соларың бәрі хаттан табылады. Сосын мен ойладым, әлгі «генерал болуға үміттенбеген солдат оңбайды» деген орыстың ма-

калы бар. Бізде жазушы болармыз түбінде, сонда осы бізде де жинай берсек қайтеді деген ойменен тірнектеп, осы түк тастамай жинай беретін едім» [1]

Қазақ радиосының Алтын қорында сақталған осы бір сұхбат үзіндісінен жазушы Сәбит Мұқановтың хат жинау мақсатын анық түсінеміз. Адамдар хат арқылы көпке айта бермейтін сырын жазатынын ескерсек, шығармашылық адамдарының арасындағы хаттар әдебиеттегі құпиялардың бет-пердесін ашып, жана ша көзқарас қалыптасуына себеп болар еді.

Екінші жағынан хат арқылы (алған, жазған хаттары) сол шығармашылық адамының өз дәуірінде қалай бағаланғандығы, көркем туындысының халық көңілінен шығуы т.б. көптеген жайдан ашық хабардар болар едік. Тіптен хаттар арқылы біз оқып, жанымызға тұмар тұтқан туындының қандай жағдайда жазылғанын да білер едік.

Әдебиет классиктерінің түгел дерлігі бір-бірімен хат-хабар алысқандығы бәрімізге мәлім. Ол хаттардың көпшілігінде әдебиетке байланысты мәселелер айтылған. XX ғасырдың соңына дейін адамдар бір-бірімен хат алысып тұрғанын ескерсек, бұл кезеңдегі біз зерттейтін эпистолярлық мұралардың көп екендігін бағамдаймыз. Әдебиеттегі кейбір бұлыңғыр мәселердің шешімі де осы хаттарда көрініс табуы әбден мүмкін.

Қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдерін зерттеуші ғалымдарымыз эпистолярлық стильге XVIII-XIX қазақтың хан, сұлтан, болыс, билерінің орыс империясының әкімшілік орындарына жазған хаттарын жатқызады. Ғалым Р. Сыздық эпистолярлық стиль жайлы: «Бұл стиль жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері» - деп анықтама берсе [2, 257] олардың тілдік ерекшеліктері жайында профессор Б. Кенжебаев: «...тілі шұбар келеді. Араб, парсы, шағатай, татар, башқұрт, өзбек сөздері араласып жатады, жалпы «түркі» деп аталатын тіл болып келеді. Аты қазақша дегені болмаса, көбіне, тілі де, емлесі де қазаққа түсініксіз болады. Оларды қалың бұқара былай тұрсын, қазақтың мұсылманша оқыған, хат білетін – қожа, молдалары да жөнді түсінбейді» [3, 87], - дейді.

Шындығында да, XVIII- XIX ғасырлардағы хат мәтінінде көбіне араб-парсы, татар тілі элементтерінің қолданысы басым. Хат алысу XX ғасырдағы ақын-жазушыларымыз

бен қоғам қайраткерлерінде де жалғасын тапқанын ескерсек, эпистолярлық стильді XIX ғасырмен шектеп қалдырғанымыз орынсыз. Себебі бізге бұл кезеңдерден де көптеген жазба мұралар қалған. Алайда XX ғасырдағы жазушылардың эпистолярлық мұрасының тілдік ерекшелігі мен ондағы қозғалған әдеби мәселелердің мән-жайы әлі зерттеле қойған жоқ. Солардың ішінен біздің тоқталатынымыз С. Мұқановтың эпистолярлық мұрасы болмақ.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағатында жатқан

С. Мұқановтың жеке қорын ақтарыстыра бастағанымызда, жазушы жинаған том-том хаттарды өз көзімізбен көріп, қолыммызбен ұстадық. Жиналған хаттарды жеке тоқталып қарастырғанымызда әр қорда 2 тізбе, біріншісінде 396 іс, екіншісінде 45 іс, әрқайсысы 2 беттен 300 бет аралығындағы хаттар сақталған екен. Басым көпшілігі қазақ тілінде, ал кейбірі орыс тілінде және татар, ұйғыр, қырғыз тілдерінде жазылған. Қазақ тіліндегі жазылған хаттар қадымша, жәдитше, латын әліпбиінде, орыс әліпбиінде жазылғандары тең дәрежеде ұшырайды. Хат қоржыны негізінен 1928-1971 жылдар аралығын қамтиды. Хаттардың мазмұны да әр түрлі. Егер жалпы топқа бөлетін болсақ: Жазушының жеке басына келген хаттар, жалпы шығармашылығына келген хаттар болып бөлуге болады. Ал оқырманнан келген хаттарын әр шығармаға қарай жіктеуімізге болады. Жауап хаттар да дәл осылай. Онда мемлекет қайраткерлері, ақын-жазушылар, қарапайым халық, мектеп оқушылары бір сөзбен айтқанда еңбектеген баладан, еңкейген көріге дейін хат жазған. Сол хаттарға мейлі қай жақтан, қандай адамнан болмасын жауап хат жазып отыру, жауабын кешіктірсе себебін түсіндіру – сол кезде атағы таудай болып тұрған академиктің ұлылығы болса керек.

Жазушымен хат алысқан адамдардың атақ-дәрежесі әр түрлі. Жазушы қоржынындағы мәдениет, әдебиет қайраткерлерінің хаттарының өзі бір төбе, атап айтар болсақ, Ш. Құдайбердиев, І. Жансүгіров, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, Ә. Нұрпейісов, Қ. Жүмалиев, Д. Қонаев, Б. Момышұлы, Т. Нұртазин, халық ақыны И. Әлібаев, Ж. Бектұров, т.б. Сонымен бірге,

С. Мұқанов Совет Одағы көлеміндегі жазушылардың көпшілігімен достық, бауырластық қарым-қатынаста болған. Оған дә-

лел ретінде орыс жазушылары А.А. Фадеев, М.А. Шолохов, Б.П. Пospelов, В.Т. Лацис, Т.И. Кочетов, С.Л. Кирьянов, азербайжан жазушысы Мирза Ибрагимов, татар жазушысы С. Құдаш, өзбек совет ақыны публицист Ғафур Ғұлам сынды жазушылармен жазысқан хаттарын айта аламыз.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік мұрағатындағы Сәбит Мұқановтың жеке қорында сақталған ұлы мұрасы, хаттары туралы жалпы әрі қысқаша мәлімет осы болмақ. Енді сөз әуенін басында айтып өткеніміздей қарапайым халық көзімен Сәбит Мұқановты танып көреуге арнасақ. Бұл жерде біздің сүйенетініміз, ол әрине дәлелді, ешбір жалғансыз, қарындашпен, қара көк сиямен газет-журналдың таза жерлеріне, ескі парақ беттеріне жазылған хаттар болмақ.

«Ардақты Сәбит!»

Сіздің шығармаларыңызды мен сүйіп оқимын. «Жұмабақ жалау», «Балуан Шолақ», «Сұлушай» сияқты кітаптарыңызды оқып шықтым. Өте жақсы жазылған, оқушының ой-ықыласын аударарлықтай істіліп жазылған.

Сүйікті Сәбит! Сіздің «Сұлушай» атты шығармаңыз неліктен роман болып аталды, үлкен поэма сияқты емес пе? Осы сұраққа жауап хат беруіңізді сұраймын.

Сіз менімен танысқыңыз келсе, мен Қостанай облысының Торғай ауданындағы қазақ орта мектебінде оқимын.

Сәлеммен сіздің әлде өмір сүріп, совет әдебиетінен көрнекті орын алып, біздер үшін кітап шығаруыңызға тілектес Арғынбек Қашаганов

23/06/1947

Сәлеметсіз бе қадірлі әкей!

Халыңыз жақсы ма? Әрине, сіз мені танымайсыз. Сізді әкей дейтін себебім, бүкіл қазақ қыздарының үлгі тұтатын, менде сондай болсам деп армандайтын ұлы шығарма «Ботагөздің» авторы сіз болсаңыз. Сізді біз ең құрметті атақ «әкей» деуге правомыз бар! Мен сіздің «Ботагөз» деген шығармаңызды өте ұнатам. Ол менің арманымның негізі. Мен биыл 18 жасқа толдым, кәзір сізге хатты бірінші Алматы, Чернышевский көшесі 52 үйде (туысқанымыздың үйінде) отырып жазып отырмын, міне 18 жыл бойы өзімді өсіріп, тәрбиелеген, оқытқан отаныма әлі пайда келтірген жоқпын! Осы есіме түссен мені ұят қысады! Островский, А.Гайдар он сегіз жасында не істегені жүртқа мәлім. Биыл үйім-

нің жағдайы болмағандықтан ЖенПИ-дің сыртқы бөліміне кітапханашылар факультетіне документімді тапсырдым. Зиюль күні бір бірінші емтихан шығарма. Мен бір жыл бойы Талды Қорған облысының, Қаратал ауданындағы, Бесқайнар селосында кітапханашы болып қызмет атқардым. Кітапты өте қастерлеймін, өйткені онда әртүрлі адамдардың өлмес тағдыры, қуанышы, күйініші бар. Сіздің кітаптарыңыз бізбен бірге өмір сүреді, өзіме осындай сенімді іс тапсырғанына да қуанам. Сізден бір тілегім мені де қарапайым жұмысшы семьясының қызық көп ұл-қыздарының бірі деп санаңыз! Көп жылдан бері сізді жасырын түрде өзімнің әкем есебінде қадір тұтам, мақтаныш етем!

Ден-саулығыңызды сақтаңыз! Тек қана сізге емес, халқыңызға да, мына кейінгі жеткіншек бізге де өмірңіз қымбат! Уақытыңызды алсам кешірім сұраймын. Сәлеммен Нұрила Бектемірова

Қымбатты ағай Сәбит!

Сізге мыңдаған оқырмандарыңыздың бірі қатарында хат жазып отырмын. Сіздің «Ботагөз», «Өмір мектебі» деген кітаптарыңыз менің ана тілім қырғыз тіліне аударылып, қырығыз оқушыларының сүйген кітабы болып қалды.

Сіздің жырменен жазған «Сұлушай» деген шығармаңыз бар екен. Осы шығармаңызды еш жерден кездестіре алмадым. Мүмкін болса сол қазақ тіліндегі кітабыңызды пошта арқылы салып жіберсеңіз жақсы болар еді.

Сізге құрметпен:

Гвардияның қатардағы солдаты Рысқұлбек Бакиров

Менің адресім: Туркіменская ССР

Город Кушка В/ч 04175»Б»

Қымбатты Сәбит!

Жақында драма театрында сіздің «Шоқаныңызды» бесінші рет барып көрдім. Қалық бұрынғыдай театрға лық толды, ине шаниар жер болмады. Қалық ықыласымен көрді. Сіз болған жоқсыз, Мәкең болды. Ойынның кей жеріне мейірімі қанып күлген қалық, әр жерен «әй, Сәкең ай», «әй Сәбит ай» десіп отырды. Әрине бұл еңбегің мәңгілік еңбек қой.

Сен ойынның аяғында, қалық сөзін келтіріп Шоқанның атын қалық мәңгілік алтын жазумен жазады деп келтіргенсің. Әрине бұл сөзді бір мәнде сенің өзіңі де жолдауға болады. Осы Шоқан сияқты еңбектерің үшін, сенің атыңды да, тарих, қалық, әдебиет еш

уақытта өшпейтін алтын жазумен жазады гой. Бірақ оны, сізде, Мәкеңде, біз сияқты ниетті адамдардың өз көзімен көрмейді гой. Сол себепті, сіздің еңбегіңіз үшін қуанғаннан басқа айтарым жоқ. Құрметпен Әшімбек 15/2/1957

Осы берілген азғантай хаттардың өзінен-ақ жазушыға деген халықтың ықыласы ерекше болғандығын көреміз. Жазушының әр жазған шығармасы халықтың жүрегінен орын алып, жоғары баға алып отырған. Оған оқырман қауымнан келген том-том хаттар куә.

Қандай да бір шығармашылық адамына еңбегінің халқы тарапынан бағаланып, алғысын алып жатса одан артық бақыт жоқ шығар деп ойлаймын. Әдебиет классигі Сәбит Мұқановтың халықтың қарапайым азаматтарынан алған және оларға жазған хаттары мұрағат қоржынының басым көп бөлігін құрайды. Біз назарға ұсынып отырған бірнеше хат солардың ішіндегі ең қысқа әрі ең қарапайымы.

Н. Нурадиль. Писатель С. Муканов и читатель (Через письма читателей С. Муканова)

В статье рассматривается эпистолярное наследие классика литературы С. Муканова, через письма читателей передаются теплые отзывы о писателе

N. Nuradil. The writer S. Mukanov and his reader (through letters of S. Mukanov readers)

The article deals with the epistolary heritage of the classic of literature S. Mukanov through readers' letters with warm reviews about the writer

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік мұрағатындағы Сәбит Мұқановтың жеке қорында достық сыр шертілетін, әдебиет, әлеумет мұңы айтылатын хаттар том-том болып үйіліп жатыр.

Жазушы хаттары бейне теңіз сияқты, онда адуынды толқындар да, әлсіздері де, киті де, шөрегей балықтары да бар. Ал теңіз тұнып тұрған қазына. Жазушы қалдырған қазына, эпистолярлық мұраны зерттеу – бүгінгі әдебиетіміздің кезек күттірмес мәселесі.

1. Сәбит Мұқанов жайлы әдеби хабар. Қазақ радиосының «Алтын қоры», Д-934

2. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасыр). – Алматы: «Ана тілі», 1993.

3. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер. - 1956.

4. 1634 қор, 1 тізбе, 208 іс, 6 бет.

5. 1634 қор, 1 тізбе, 210 іс, 7 бет.

6. 1634 қор, 1 тізбе, 210 іс, 6 бет.

7. 1634 қор, 1 тізбе, 234 іс, 76.

Нұржанова Ботакөз Нұртанқызы,

ҚазМемҚызІІУ, Алматы, Қазақстан, bnurzhanova@mail.ru

АРНАЙЫ МАҚСАТТА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТІЛ МӘСЕЛЕСІ

Әдеби тілдің негізін құрайтын басты арналардың бірі – ұлы ақын-жазушылардың шығармалары екендігі даусыз ақиқат нәрсе. Ол шығармалар сол кездегі әдеби тіл мен жалпы-халықтық тілдің қолданым ерекшеліктерінен хабар береді, ұлттық тілдің сол кезеңдегі құрамы мен құрылымдық ерекшеліктерін айғақтайды, тілдің тарихи даму жолындағы заңдылықтарды анықтауға жағдай жасайды, ақындық өнердегі заңдылықтарды белгілеуге, дәстүрдегі сабақтастықты айқындауға мүмкіндік береді. *Ақын (жазушы) тілі сөздігінде* автордың шығармашылығы мен зертханасы тұтас күйінде, толық көрінеді. Автордың барлық шығармаларындағы (поэтикалық, прозалық, драмалық, т.б.) сөзқолданым үлгілері жүйелі түрде беріледі. Мұның өзі оның жеке шығар-

малары арасындағы ой, образ сабақтастығын айқындауға мүмкіндік берері сөзсіз. Мұндай еңбектер тіл тарихын зерттеушілер, жеке ақындардың шығармашылығын зерттеушілер, жалпы ұлт тілін оқытушылар үшін өте құнды болмақ. Бұл сөздіктің әсіресе ұлт тілінің әдеби түсіндірме сөздігін жасауда қажет болары анық. Себебі әдеби үлгілерден жалпылама қолданымға арналған түсіндірме сөздік үшін алынатын дәйектеме материал осындай ақын-жазушылардың шығармаларын тұтастай қарастыратын анықтамалық еңбектер негізінде, салыстырыла, салғастырыла, екшеле отырып, сұрыпталып алынғаны жөн болады. Бұл лексикографиялық еңбектер жазушының әдеби шеберлігін терең түсініп, бағалауға мүмкіндік жасайтын аса бай материалдар береді. Олар